

HIVZIJA HASANDEDIĆ

NEKOLIKÓ ZAPISA IZ ORIJENTALNIH RUKOPISA ARHIVA
HERCEGOVINE U MOSTARU

Obrađujući orijentalne rukopise u Arhivu Hercegovine naišli smo na čitav niz raznoraznih bilježaka i zapisa koji pružaju zanimljive i vrijedne kulturno-istorijske podatke.

Od tih bilježaka i zapisa ovdje objavljujemo izvorno i u prevodu tri natpisa, dva zapisa koji pružaju zanimljive podatke iz prošlosti Mostara i jednu staru pjesmu na našem jeziku. Zapise donosimo kronološkim redom a spomenutu pjesmu na kraju.

1. *Kronogram o gradnji Starog mosta u Mostaru.*

مستار کو پرو سنک تاریخدر سنه ۹۷۴

قالدي بونك كي خير اثري	روحي سلطان محمدك اوله شاد
دولتي بولدي بنايه ظفري	هم سليان زمان صاغ اولسون
يازدي تاريخي قدرت كرمي ¹	سعي ناظر ايله اولدي بوتام

Kronogram gradnje mosta u Mostaru 974 (1566) godine.

Neka je pokoj duši sultana Muhameda
Koji je ostavio tako humano djelo
Za vrijeme vlade Sulejmana, da je zdravo
Dovršena je ova građevina
Zalaganjem nadglednika ovaj je objekat dovršen
Kronogram mu je napisao: »Snaga (moć) svoda«

¹ *Orijentalna zbirka arhiva Hercegovine.* R-547 inv. br. 570, list 177.

Putopisac Evlija Čelebi donio je u svojoj Sejahatnami (VI, 482) od ovog kronograma samo riječi kronostiha »Kudret kemeri« sa pogrešno preračunatom godinom.

Ovaj kronogram je unio i Kadić u svoj Zbornik (II, 253). Tu je tekst prvog dijela trećeg stiha ovog kronograma sasvim drukčiji od teksta u prepisu koji smo ovdje dali izvorno i u prevodu. Taj dio kronograma u Kadića glasi: »Sejfi nazar ile ol dem tamam«, što znači: Kad ga je vidio Sejfi on mu je istog časa...³

Iz prvog stiha kronograma saznajemo da je stariji most, koji se nalazio na istom mjestu ili nekoliko metara niže, sagrađen za vrijeme vladavine sultana Mehmeda II (1451—1481). U posljednjem stihu je indirektno spomenut Mehmedbeg Karađoz koji je bio nadglednik mosta i koji je, sigurno, najviše doprinio da je njegova izgradnja uspješno završena.

2. *Kronogram o izgradnji medrese Šejh Ismail ef. Opijača u Mostaru.*

موستارده درویش پاشا جامعینی یاننده شیخ
اسماعیل افندی بنا ایلدوکی خانقاهک تاریخیدر
حسبه لله یاپدی خانقاهی بی مثال
لطف حقله بدأ ایدوب آنی دحنی قیلدی تام
داعی خلقی دیدی اتامنه تاریخی
هاتق غیب دیدی کم یک خیر المقام
سنه ۱۰۷۹

Kronogram gradnje hanikaha kod Derviš-pašine džamije u Mostaru kojeg je sagrađio Šejh Ismail efendija.

U ime Boga sagrađio je hanikah kome nema slična.

S božijom dobrotom ga je započeo i dovršio

Kad bi dovršen kronogram mu izreče (onaj) koji se moli za narod

Nevidljivi glas reče: »Veoma dobro mjesto« 1079 (1668) god.

Ovaj hanikah se u nekim izvorima naziva tekijom. Iz jedne bilješke saznajemo da je neki Ibrahim, sin Bećirov iz sela Jugovića kraj Mostara, pohađao 1095 (1684) godine tekiju Šejh Ismail efendije u Derviš-pašinoj mahali u Mostaru i da je iste godine dovršio prepisivanje jednog djela iz islamskog prava⁵.

² Evlija Čelebija, *Putopis II* (preveo i komentari napisao Hazim Šabanović), Sarajevo, 1957, str. 243.

³ Mehmed Mujezinović: *Turski*

natpisi XVI vijeka u Bosni i Hercegovini. Prilozi Orijentalnog instituta, VIII—IX, 1958—59, Sarajevo 1960, str. 183.

Ova je medresa renovirana 1119 (1707) godine i od te godine u njoj je besplatno predavao legatorov sin Ibrahim ef. Ne zna se tačno kad je zatvorena ali to je bilo, svakako, prije 1866. godine, jer se ne spominje u bosanskim salnamama. Danas se ne zna gdje su joj bili temelji.

Osnivač ove medrese Šejh Ismail-efendija, potječe iz porodice Opijača koja je polovinom prošlog stoljeća živjela u Mostaru u Opijačevini više Šarića džamije. Ocu mu je ime Salih, a djedu Alija. Bio je učenik Jusuf ef., oca Šejh Juje i u svoje vrijeme uživao u Mostaru glas istaknutog učenjaka. Pred njim i pred Ahmed ef. Opijačem učio je Mustafa Ejubović (Šejh Jujo). Njegov sin Ibrahim ef. bio je također učen i dosta plodan pisac⁷.

Šejh Ismail ef. umro u Mostaru komcem 17. ili početkom 18. stoljeća. Pokopan je u posebnom turbetu u groblju Šehovini više Šarića džamije. Turbe i nišani su davno uništeni. Danas se ne zna ni gdje su se nalazili⁸.

3. Zapis o poplavi u Mostaru 1713. godine

Mostar je u prošlosti više puta stradao od poplava koje su prouzročile nabujala Neretva, Radobolja i potok Dronje. Ove poplave su pričinjale velike materijalne štete stambenim i drugim zgradama uz obalu spomenutih voda, a nekad su prouzročile i ljudske žrtve. Zna se da je nabujala Radobolja početkom 18. stoljeća odnijela staru tabhanu koja se nalazila između njenog utoka u Neretvu i Starog mosta⁹.

Iz slijedećih zapisa, saznajemo da su Mostar pogodile velike poplave 1713, 1791. i 1870. godine. Autori ovih bilježaka su ondašnje mostarske muftije koji su u svoje doba sloveli kao najučeniji ljudi svoga kraja.

Zapis o poplavi u Mostaru 1713. godine

U srijedu 12. ševala 1125 (1. novembra 1713) godine rijeka Neretva je tako nabujala da je odnijela dvije mlinice: Jujića (Yuyizade) i više nje jednu vakufsku mlinicu. Od mraka pa sutradan do podne spomenuta rijeka je, božijom odredbom, tako nadošla da je prodrla kroz vrata u veliku taphanu i do temelja porušila tri dućana koji su se nalazili niže nje. Voda je iz taphane odnijela više hiljada koža i sav alat tabaka. Zatim je digla Temimovu i Avdi-begovića mlinicu. Voda se zatim popela više hamama¹⁰ i odnijela

⁴ Orijentalna zbirka arhiva Hercegovine. R-200 inv. br. 369, zadnja korica.

⁵ Orijentalna zbirka Arhiva Hercegovine. R-155, inv. br. 405, list 129.

⁶ Orijentalna zbirka Arhiva Hercegovine. R-95 inv. br. 260, list 32.

⁷ Omer Mušić: Ibrahim ef. Opijač. Prilozi Orijentalnog instituta, X—XI, Sarajevo, 1961, str. 31.

⁸ Uspomena na kišnu dovu, Mearif kalendar za 1312 (1894) godinu, str. 1—4.

⁹ Hamdija Kreševljaković: Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463—1878). II. Mostar, Zagreb, 1951, str. 75.

¹⁰ Čejvanbegov hamam nalazi se u blizini taphane, spram Tabačice džamije.

Koskinu kuću. Stara džamija¹¹ je napunjena vodom a na Musali (danas Trgu Republike) voda je doprla do minbere. U Šarića mahali niže Kanberagina mesdžida¹² (Luka) voda je do temelja porušila više kuća i avlija. Svi stanovnici grada proveli su do zore noć u strahu i govorili da je ovo Nušov potop. Ovo bilježim ovdje da se ne zaboravi. 1125 (1713) godine. Mustafa ef. Milavić, muftija¹³.

Iz ovog zapisa saznajemo i to da se mostarski muftija Mustafa ef., koji je na ovaj položaj došao poslije smrti Mustafe Ejubovića (Šejh Juje), zvao Milavić.

4. Kronogram o poplavi u Mostaru 1791. godine

لمحرره القير محمد افندي كشي زاده

عبرت الينور جهانك كچه واردر چوق ايشي

ليكه بونك كبي امري كورمش ار كك ديشي

امر حقله شهر مزده قويدى طوفان عظيم

اول سببدن جمله خلقه نازل ولدي خرف بيم

ياغدي اخطامدن صباحه بر كيبجه، يغمور صويي

آقدي هر طاغدن سيلر طاشي چون درياصويي

باخصوص اذروؤنواج سمتمدن آقن سيللري

نفس موستارده خراب ايتدي نيجه دارودري

شمديهك بويله طوغيان ايتمدي صوبر زمان

بوني اشراط قيامتمدن صايوب خلق جهان

الله انجاميني خير ايدوب بري مسرور ايدو

خير ايله بري آگا هر كيم بو امر ايشده

بيك ايكي يوز التي تاريخندن هجر تدن تمام

واقع اولدي بونده بو امري عظيم بل اي هلم¹⁴⁾

¹¹ Sinan-pašina džamija na Mejdanu (Trg 1. maja) sagrađena 1473. a srušena 1949. godine.

¹² Nalazio se na Luci uz lijevu obalu Neretve upravo na cesti koja

vodi na Komadinov most, Srušen je 1913. godine.

¹³ *Orientalna zbirka Arhiva Hercegovine*. R-509 inv. br. 753, list 1.

¹⁴ *Orientalna zbirka Arhiva Hercegovine*. R-522, inv. br. 646, list 57.

Sastavio ponizni Muhamed Čišić, muftija
 Neka se uzme za pouku, jer na svijetu ima mnogo djel
 Ali sličnog ovom nije vidjelo ni muško ni žensko
 Božijom odredbom u našem gradu se dogodio velik potop
 Zbog čega se na sva stvorenja spustio velik strah
 Kiša je ljevala jedne noći od mraka do zore
 i sa svih brda su tekle bujice i plavile kao more
 Naročito bujice koje su tekle niz Dronjevac¹⁵
 Porušile su u Mostaru mnogo kuća i koža (života)
 Ovako nasilje nije voda do danas nikad počinila
 Svijet ovo broji u znakove Sudnjeg dana
 Bog učinio njegov kraj dobrim i obradovao nas
 Neka nas s dobrim spomene svak ko ovo čuje
 Tačno 1206 (1791) godine po Hidžri
 Dogodio se ovdje ovaj značajni događaj znaj o požrtvovalni

Ovim kronogramom saznajemo za jednog novog pjesnika i epigrafičara Mostara o kome se do sada znalo samo toliko da je bio muftija u Mostaru u drugoj polovini 18. stoljeća. Umro je 1212 (1797) godine u Mostaru. Pokopan je bio u malom carinskom hamenu gdje su mu se nišani nalazili sve do 1965. godine, kada je ovo groblje ekshumirano i na njemu izgrađena nova željeznička stanica. Zavičajni muzej Hercegovine prenio je njegove nišane u dvorište Čejvan-begove džamije gdje se sada nalaze.

5. Zapis o poplavi u Mostaru 1870. godine.

U rukopisu Arhiva Hercegovine br. 375, list 6 nalazi se zapis u kome se kaže da je Mustafa Sidki ef. Karabeg (mostarski muftija od 1857. do 1878. godine) napisao jednu brošuru pod naslovom »Istorija Neretve« i da je u njoj opisao neke čudne događaje koji su se zbili u Mostaru 1287 (1870) godine. Tu se kaže da se u vremenu od pet dana dogodilo pomračenje Sunca, padanje velikih količina snijega u toplim krajevima, naglo topljenje toga snijega, padanje velikih količina kiše i porast temperature u zimsko doba. Svi ovi čudnovati događaji dosegli su kulminaciju u svojim zbivanjima pa je zbog toga Neretva u Mostaru nabujala kako se ne pamti posljednjih godina. U nekim rukopisima (mağmu'a) navodi se da je tako nabujala još 1125 (1713) godine i da je te godine 1. dan Bajrama u našem gradu bio na 3. ševala¹⁶.

¹⁵ U tekstu stoji »I dronevac«, potok Dronje-Suhodolina. Ovaj potok teče u vrijeme padavina niz Suhodolinu velikim strmim padom i ulijeva se kod Kujundžiluka u Neretvu. Za vrijeme sušnih dana Suhodolina je bez kapi vode što joj i samo ime

kaže. Dronje je posljednji put prozročio velike štete 1904. godine kada je vodena stihija odnijela Zečevu i Mravovu magazu.

¹⁶ Orijentalna zbirka Arhiva Hercegovine. R-29 inv. br. 375, list 6.

Iz ovog zapisa saznajemo da je muftija Karabeg napisao, pored poznatih, još i kraće djelo pod naslovom *Tarihi Neretva* (Istorija Neretve). Ovo djelo nije objavljeno, a nije poznat nijedan rukopis.

6. Anonimna lirski pjesma na našem jeziku

Ova pjesma je nastala i pjevala se u Mostaru u drugoj polovini prošlog stoljeća. Ne zna se ko je autor ove pjesme a ni kada je ona spjevama. Pisana je karakterističnim mostarskim dijalektom (ikavicom) i sa upotrebom slova »n« mjesto »nj« i slova »l« mjesto »lj«. Dešifrovan tekst pjesme glasi:

I ja pođoh i povedoh kona na vodu
 Al na vodi lipa gospa lišce umiva
 Zagrlim je polubim je meni se moli
 Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti Boga
 Ja potrgah šeftelije kano jabuke
 Bogme ću te sad bašlijom pri sebi ruke
 Sava sam se oznonila od velike muke
 Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti vire
 Ja se tebi vrlo molim moje janašce
 Ni te pusujem niti velim obješenče
 Jere ješe crne oči alipaše lišce
 Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti Boga
 Ah divojko lipotice lipa ti si boja

Ja se milom Bogu molim hoćeš bit moja
 Pusti mene mlad junače biti ću tvoja
 Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti vire
 Ja sam jedna sirotica u mule majke
 Ostavi se mlad junače mene divojke
 Bog te ubijjo jer mi kršiš bile nuke
 Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti Boga
 Ja sam tiče jarebiče a ti si soko
 Kad me hoćeš ufatiti ne let visoko
 Ah da mi je polubiti u črno oko
 Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti vire
 U mene je luta majka karat će mene
 Ako mene vidi blatac ubit će mene
 U mene moj dragi ima lubit će mene
 Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti Boga
 Kose su mi ružice ne trgaj mene
 Lice mi je lubičica ne lubi mene
 Ja sam jedna grličica ne grli mene
 Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti vire
 Ako sam ja udovica ne čini misli
 Ah i mi smo bir zemanda (nekad) bile divojke

Pusti mene mlad junače tako ti Boga
Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti vire¹⁷

ایا بوج ای پور روح قرانا او و دیو
 ال ناو و دی بی باغوشیا الشیخه او میوا
 زاغ لیه پولو بصبه منی سه مولی
 نموی نموی ادره نموی تا فونی بوغ
 یا پوز غاه شفتالبه قانزیا بوقه
 بوغنه کونه صاد باشلوم پری سیه روقه
 سا واسام سا اوز نونیلدا اود و لقا موقه
 نموی نموی ادره نموی تا فونی ویره
 یا سه تیج و رلو مولیم مونه یا شخیه
 نده بو سویم نیچ و لیم اوبیه شخیه
 یه یشه چرنه اوچی الی یشه لیشیه
 نموی نموی ادره نموی تا فونی بوغنه
 اه دیو ویتولی بو نیجه لیا تیه نونا

بوسخه سنه ملا برناجه تا فونی بوغنه
 نموی نموی ادره نموی تا فونی ویره
 عقربیا اود و ریجه نه جینی نیلی
 اه ای سحر برنا زاده ببله دیو و روقه

¹⁷ Orijentalna zbirka Arhiva Hercegovine. R-667 inv. br. 31, list 78 i 79.

ياشنه ميلوم بوغور بلوچم حوگش بت مونا
 پوسنجه منده ملاد يوناجه بئي كونو ويا
 نموي نموي آه بره نموي نافونج وپره
 ياسام يذ ناسپر وچجه او ميله مايقه
 اوستايشنه ملاد يوناجه منده دپو وبقه
 بوغنه او پيو ار جي قوشن بيله روفه
 نموي نموي آه بره نموي نافونج بوغنه
 ياسام سچده ياره بجه آبي سپه سو قوا
 قدما حوگش او فاتيتي نلت و سبو قوا
 آه دامپيه بولوي بجه او خرنز او قوا
 نموي نموي آه بره نموي نافونج وپره
 اوستيه لونه مايقه قارانكه مننه
 عقومنه ويدج بل ناخ او نيكه مننه
 او منده موي راغاي امالو شتاه مننه

(نموي نموي آه بره نموي نافونج وپره)
 باسنه يذ ناسپر وچجه او ميله مايقه
 نموي نموي آه بره نموي نافونج وپره
 (نموي نموي آه بره نموي نافونج وپره)
 اوستيه لونه مايقه قارانكه مننه
 نموي نموي آه بره نموي نافونج وپره
 عقومنه ويدج بل ناخ او نيكه مننه
 نموي نموي آه بره نموي نافونج وپره
 او منده موي راغاي امالو شتاه مننه

OLGA ZIROJEVIĆ

PUTOPISI U OGLEDALU DEFTERA*

Beleške stranih putnika o životu naših naroda pod turskom vlašću, naročito u XVI veku, bile su sve do nedavno gotovo jedini izvor za poznavanje ovog, tamom obojenog doba naše istorije. To je i razumljivo, jer je izvora druge vrste bilo malo, a putopisi su, obiljem i priličnom raznolikošću svojih podataka, uvek mogli da daju kakvu-takvu sliku svoga vremena. Ni korišćenje mnogobrojnih dokumenata bogatog Dubrovačkog arhiva, koje je poslednjih nekoliko decenija naročito intenzivno, nije umanjilo vrednost ovih neposrednih svedoka svoga vremena. Podatke koje oni pružaju, iako su relativni, nastali usput i sa minimalnim mogućnostima za proveru, uzimali su rado i sa zahvalnošću svi istoričari koji su pisali o ovom periodu naše istorije počevši od Čedomilja Mijatovića¹ do danas. Najnovije izdanje francuskih putopisaca² značaki pripremljeno i s besprekornim naučnim aparatom, možda najbolje pokazuje vrednost putopisa i mogućnosti koje oni nose kao istorijski izvor uopšte.

Otkriće deftera, međutim, označava — može se slobodno reći — novu fazu u ispitivanju prošlosti naših naroda pod turskom vlašću. Ove turske katastarske i uopšte popisne knjige raznih vrsta, koje je osmanska administracija veoma brižljivo vodila, prvorazredan su i izvanredno bogat istorijski izvor. To se naročito odnosi na detaljne — *mufassal* deftere, koji sadrže poimeničan popis stanovništva po naseljima i dalje po mahalama i džematima, uključujući tu i vojnu posadu, podrobno nabrojane dažbine u novcu i naturi, tačno označen status koji uživaju pojedinci, grupe ili čitava naselja, popis vakufa. I ostali defteri, u prvom redu mudžmel (*mücmel*) ili

*) Ovaj referat pročitan je 31. maja 1965. godine na sastanku bugarskih i jugoslovenskih istoričara u Varni.

¹ Č. Mijatović, *Pre trista godina, Prilog k izučavanju izvora za istoriju našeg naroda*, Glasnik SUD XXXVII, Beograd 1878, 155—219.

² R. Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI—XVII veka*, Beograd. 1961.

idžmal (icmal), to jest izvod iz opširnog deftera u kome je izvršena podela na hasove, zeamete i timare, kao i razni drugi popisi: vojnih garnizona, džizije, ovcarine, mukate i dr. daju mogućnost da se veoma dobro i često u najmanjim pojedinostima upozna i prouči period na koji se odnose. Naravno, biće i praznina, jer su defteri ne retko fragmentarni, što je, uostalom, njihov osnovni nedostatak. To se naročito odnosi na popise stanovništva. Rukovodeći se nama često nepoznatim kriterijumima, osmanska administracija nije upisivala celokupno stanovništvo, pa je broj koji defteri daju veoma relativan. Uz to, nema ujednačenosti ni što se tiče vremena ni prostora; prva polovina XVI veka je daleko bogatija defterima od druge, kao što ih ima znatno više za Smederevski sandžak, nego za Kruševački i Niš, na primer.

Ove osnovne karakteristike deftera kao istorijskog izvora — detaljnije o tome govoriti smatramo da nije potrebno — posebno smo istakli da bi bio shvatljiviji ovaj rad koji predstavlja prvi pokušaj da se na osnovu deftera reši, makar i delimično, jedno metodološko pitanje. Reč je, naime, o proveravanju podataka koje daju putopisi, defterima, bolje rečeno o prostom suočavanju jednih s drugima. U mogućnosti smo da to učinimo samo na relaciji Beograd — Niš i za vreme od 1553. do 1584. godine. Ne upuštajući se u analizu i ocenu putopisa uopšte, uzimaćemo iz njih samo one podatke koji se sasvim sigurno mogu proveriti građom koju sadrže defteri nastali u isto, zatim u nešto ranije ili kasnije doba. Tu će, razume se, biti i odstupanja i pozivanja na znatno starije izvore, jer je, kao što je već pomenuto, druga polovina XVI veka za pojedine oblasti znatno siromašnija defterima od prve. Dajući podatke grupisane po lokalitetima na putu, pokušaćemo da utvrdimo njihovu verodostojnost, da bismo na kraju, u zaključku, opet u određenim granicama, dali ocenu verodostojnosti putopisa kao istorijskog izvora. Nećemo posebno isticati prednost, u određenim slučajevima, putopisa nad defterima, i obrnuto, i, uopšte, sve razlike koje među njima postoje, jer to ne ulazi u okvire ovog rada.

Koristićemo se podacima iz sledećih putopisa: A. Vrančića (1553),³ H. Dernschwama (1553—57),⁴ J. Betzeka (1564—73),⁵ M. A. Pigafette (1567),⁶ K. Ryma (u stvari Rymov putopisac — 1571),⁷ D.

³ A. Verancsics, *Összes munkái, Monumenta Hungariae Historica, Scriptores II, VI*, Pest 1860, 288—334, P. Matković, *Putovanje A. Vrančića g. 1553 u Carigrad*, Rad JAZU LXXI, Zagreb 1894, 1—60.

⁴ Fr. Babinger, *Hans Dernschwams Tagebuch, einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553—55)*, München und Leipzig 1923, M. Vlajinac, *Iz putopisa Hansa Derašvama 1553—55. Brastvo XXI*, Beograd, 1927, 56—104.

⁵ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putovanje J. Betzeka*, Rad JAZU LXXXIV, Zagreb 1887, 80—99.

⁶ P. Matković, *Putopis Marka Antuna Pigafete od god 1567. Starije JAZU XXII*, Zagreb 1890, 68—194.

⁷ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka. Opisi dvaju carskih poslanstva u Carigrad. K. Ryma godine 1571. i D. Ungnada godine 1572. Rad JAZU CXII*, Zagreb 1892, 154—243.

Ungnada (1572),⁸ Sal. Schweigera (1577),⁹ St. Gerlacha (1578),¹⁰ L. Ryma (1583)¹¹ i M. Besolta (1584).¹²

GROCKA — H. Dernschwam kaže da je to pusto selo koje je iz daleka izgledalo kao bela varošica, bilo, u stvari, samo ograđeno visokim plotom oblepljenim blatom i obeljenim. Tu su stanovali Turci. A na visini i izvan te ograde u nizini bili su Srbi.¹³ Po M. Pigafetti, to je turski gradić, i tu je još i selo.¹⁴ St. Gerlach naziva Grocku Malom Palankom. Tu, kaže on, u jednoj polovini stanuju hrišćani, a u drugoj, na brežuljku, Turci i vojnici.¹⁵

Za ovaj period, otprilike, postoje dva deftera. U prvom, iz 1560. godine, Grocka se naziva tvrđavom (kale). Pored posade, koju su sačinjavala tri džemata, u varoši su još bili upisani džemat muslimanima i džemat hrišćana. Godišnji prihod iznosio je 5.207 akči.¹⁶ Gotovo isto stanje registrovano je i u defteru iz 1572. godine.¹⁷

Beleške ove trojice putopisaca su, znači, tačne. Jedino što Dernschwam i Gerlach greše kada tvrde da su u varoši, odnosno selu stanovali samo hrišćani i da je, to kaže Dernschwam, selo bilo pusto.

SMEDEREVO — Jedini podatak o ovome gradu koji možemo proveriti daje Pigafetta. Smederevo je, prema njemu, veoma veliki i naseljen grad, čiji su stanovnici Turci i hrišćani.¹⁸

Smederevo je, zaista, u to vreme bilo prilično veliko naselje. Po defteru iz 1572. imalo je 18 muslimanskih i 7 hrišćanskih mahala. Godišnji prihod iznosio je 177.276 akči.¹⁹

KOLARI — Za seoce Kolari (Kolar), gde su prenoćili, Sal. Schweiger kaže da je naseljeno Srbima i Turcima.²⁰

⁸ Isto.

⁹ J. Boeckh (Berlin), *Salomon Švajger i negovite beležki za putovanieto mu prez Bálgarija, Izsledovanija v čest na Marin S. Drinov, BAN, Sofija 1960, 301—344; P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putopisi Stj. Gerlacha i Sal. Schweigera ili opisi putovanja carskih poslanstva u Carigrad, naime Davida Ungnada od god. 1573. do 1578. i Joach. Sinzen-dorfa od god. 1577. Rad JAZU CXVI, Zagreb 1893, 1—112.*

¹⁰ Isto.

¹¹ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putopisi Hen. Porša od g. 1579. A. Wolfa i Lev. Ryma od g. 1583. i Mel. Besolta od g. 1584. Rad JAZU CXXIX, Zagreb 1896, 1—89.*

¹² Isto.

¹³ Fr. Babinger, nav. delo, 5; M. Vlainac, nav. delo, 60.

¹⁴ P. Matković, nav. delo, *Starine XXII, 181.*

¹⁵ P. Matković, nav. delo, *Rad CXVI, 53—54.*

¹⁶ Başbakanlık Arşivi (BBA), Istanbul, Smederevski defter (1560), No 316, 92—93. Fotokopije ovog, kao i svih ostalih deftera kojima se koristimo, nalaze se u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

¹⁷ BBA, Smederevski defter (1572), No 517, 177—78.

¹⁸ P. Matković, nav. delo, *Starine XXII, 92.*

¹⁹ BBA, Smederevski defter (1572), No 517, 92—4.

²⁰ P. Matković, nav. delo, *Rad CXVI, 88.*

Po defteru iz 1572. u Kolarima (Kolar) su stanovali samo muslimani.²¹

PALANKA — M. Pigafetta naziva ovo mesto *Poturechie* i *Clenovac*. Kaže da je to selo u kojem stanuju Turci i Srbi.²² Prolazeći kroz Palanku (Jeni Palanka), K. Rym je zabeležio da je naseljena samim Turcima.²³ Palanka ili, kako je St. Gerlach naziva, Velika Palanka i Bela Crkva (Aklisa), prilično je veliko selo (na prvom putovanju varošica koja više naliči selu). U jednoj polovini stanuju zaimi i drugi vojnici koji su tu sagradili palanku, a u drugoj Srbi.²⁴

Palanka Ak Kenisa (Bela Crkva), kasnija Hasan-pašina Palanka, danas Smederevska Palanka, upisana je prvi put, kao palanka, 1572. godine. Džemat mustahfiza palanka brojao je 54 člana, kojima su na čelu bili aga i čehaja. U varoši je, kako to pokazuje beleška u kojoj se govori o osnivanju ove palanke, stanovala raja.²⁵

Kao što se vidi, St. Gerlach daje iscrpno i sasvim tačno obaveštenje. M. Pigafetta je površan, ali u osnovi tačan. Jedino što ovo mesto koje se sastoji iz palanke i varoši naziva selom. Ali, to nije ni čudno, jer su putopisci u dodiru sa turskom civilizacijom primenjivali na nju svoja u Evropi izgrađena merila. Tako su njihovi sudovi, kad je reč o kategorizaciji naselja, samo relativno tačni. Rymov podatak je, kao što se vidi, netačan.

BATOČINA — To je selo u kome stanuju Turci i Srbi — zabeležio je M. Pigafetta u svome putopisu.²⁶ St. Gerlach takođe beleži da u Batočini stanuju Turci i hrišćani. Na prvom putu je nešto opširniji, varošica ima 20 do 30 slamnatih koliba. Naseljena je Srbima.²⁷

U defteru koji je nastao pedesetih ili šezdesetih godina u Batočini je bilo 25 hrišćanskih i 3 muslimanske kuće, kao i 1 primičur.²⁸

Oba podatka su, znači, tačna. St. Gerlach, čak, daje tačan broj hrišćanskih kuća.

JAGODINA — Govoreći, na povratku, o Jagodini, H. Derscham kaže da je u njoj u to vreme Derviš-beg, sin Bali-begov, podizao novu džamiju i da se po njegovom naređenju oko Jagodine preselilo iz pečujskog kraja mnogo Ugra sa ženama i decom.²⁹ M. Piga-

²¹ BBA, Smederevski defter (1572), No 517, 118.

²² P. Matković, nav. delo, Starine XXII, 181.

²³ P. Matković, nav. delo, Rad CXII, 179.

²⁴ P. Matković, nav. delo, Rad CXVI, 32—3.

²⁵ BBA, Smederevski defter (1572), No 517, 105.

²⁶ P. Matković, nav. delo, Starine XXII, 181.

²⁷ P. Matković, nav. delo, Rad CXVI, 52.

²⁸ ÖNB, Smederevski defter No MXT 629, 232. Ovaj defter je bez datuma, ali, budući da je istovetan s onim iz 1536. godine (Smederevski defter No 187), zaključujemo da je nastao pomenute godine.

fetta je samo zabeležio da je to »grosso casale«. ³⁰ Slične beleške ostavili su K. Rym: *vrlo veliko lepo selo* ³¹ i Sal. Schweiger: *lepo veliko selo*. ³² St. Gerlach je nešto opširniji. Jagodina je velika varošica u kojoj ima malo srpskih hrišćana, tim više spahija i drugih vojnika. Blizu su tri sela u kojima stanuju sve sami. Ugri. ³³

Po defteru iz pedesetih ili šezdesetih godina, Jagodina je kasaba u kojoj se održava pazar, ima jednu muslimansku mahalalu (116 kuća), koja nosi ime po džamiji pokojnog Derviš-bega i džemat hrišćana (40 kuća i 22 neoženjena). Upisan je, takođe, i džemat robova (*bendegan*) Derviš-bega koji je brojao 40 kuća i 10 neoženjenih. Zabeleženo je još da pomenuti robovi (*kullar*) nisu bili slobodni i da su smešteni na mezri Dobranje u blizini Jagodine, gde se bave zemljoradnjom. ³⁴

Svi navedeni podaci su, kao što se vidi, tačni. Dernschwamov i Gerlachov čak i u pojedinostima. U ostale trojice: M. Pigafette, K. Ryma i Sal. Schweigera treba imati na umu, kao što je već istaknuto, da je njihova kategorizacija naselja relativna.

PARAĆIN — Po M. Pigafetti, Paraćin je »*buon casale et città secondo loro*«. Na daljem putu za Jagodinu prošli su mnoga pirinčana polja (*molte rizare*). ³⁵ D. Ungnad kaže da je varošica ponajviše naseljena spahijama. ³⁶ Varošica Paraćin je velika i u njoj stanuju samo Turci i Cigani, — zabeležio je St. Gerlach. ³⁷

Po defteru iz 1575—76. Paraćin je imao 66 muslimanskih i 7 ciganskih kuća. Pored toga, upisano je, u samom mestu, i 23 vinograda koje su držali muslimani. Ušur od pirinča, osim dela koji je pripadao državi (miri), iznosio je 63 kejla ili 1.512 akči. ³⁸

Navedeni podaci trojice putopisaca su, znači, sasvim tačni. Što se tiče Gerlachovog podatka da je Paraćin naseljen spahijama, u defterima to, zasad, ne može da se proveriti. Nije isključeno da je on pod spahijama podrazumevao uživaoce poseda uopšte.

RAŽANJ — Jedini podatak o ovome mestu koji možemo da proverimo daje St. Gerlach. Ražanj je, kaže on, srpsko selo koje jedino pripada turskom caru i zato je narod oslobođen timarnika.

²⁹ Fr. Babinger, nav. delo, 257; M. Vlainjac, nav. delo, 97.

³⁰ P. Matković, nav. delo, Starine XXII, 180.

³¹ P. Matković, nav. delo, Rad CXII, 175.

³² J. Boeckh, nav. delo, 314; P. Matković, nav. delo, Rad CXVI, 88.

³³ P. Matković, nav. delo, Rad CXVI, 51—2.

³⁴ ÖNB, Smederevski defter (s. d.), No MXT 632, 136—37. Ovaj lokalitet danas ne postoji. Nalazio se, sasvim sigurno, kod današnjeg sela Trnave,

jer 1395. godine kneginja Milica sa sinovima daje manastiru sv. Pantelejmona na Svetoj Gori »selo u Belici Trnava više Dobranje«. St. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*. Beograd 1912, 518.

³⁵ P. Matković, nav. delo, Starine XXII, 180.

³⁶ P. Matković, nav. delo, Rad CXVI, 217.

³⁷ P. Matković, nav. delo, 51.

³⁸ BBA, Kruševački defter (1575—76.), No 567, 92.

Zbog toga što su jednom od hajduka oteli neke darove i poslali ih sultanu, ovaj ih je oslobodio svih davanja.³⁹

U defteru iz nešto ranijeg vremena 1575—76. upisano je derbendžijsko selo Gornji i Donji Ražanj, čiji su stanovnici, svi hrišćani, pošto su čuvali put, oslobođeni mnogih dažbina (džizje, ušura, zidanja tvrđave i dr).⁴⁰

Ovaj podatak je u osnovi tačan. To je zaista bilo srpsko selo čiji su stanovnici, kao derbendžije, uživali poseban status.

SMOLJANOVAC — Opisujući putovanje između Paraćina i Niša, M. Besolt je zabeležio da su prenoćili u Hasan-pašinom karavansaraju koji se tako zove po paši koji ga je gradio, tu je bilo i seoce.⁴²

U defteru iz 1575—76. upisano je selo Smoljanovac i u njemu karavansaraj koji je, kako piše u belešci, podigao raniji temišvarski beglerbeg Hasan-paša. Pored toga, Hasan-paša je izgradio i naselio rajom selo, itd.⁴³

Podatak koji daje Besolt, kao što se vidi, sasvim je tačan.

BOVAN — O ovom starom srednjovekovnom gradu ostavio je belešku samo D. Ungnad. On ga naziva selom.⁴⁴

U defteru iz istog vremena u Bovnu (Bolvan) je upisano 35 muslimanskih kuća i 7 neoženjenih, hrišćanskih kuća ima 33, neoženjenih 6 i baština 3. Osim toga, u samom Bovnu upisana su i 22 vinograda koje drže muslimani. I na kraju, da dodamo, u Bovnu se održavao pazar i panadur i bio je središte istoimene nahije.⁴⁵

Bovan je, znači, u to vreme bio znatno mesto i Ungnadov podatak je sasvim netačan, čak i ako se uzme u obzir da su evropski putopisci u ocenjivanju turskih naselja imali evropski kriterijum.

ALEKSINAC — Spahičkej turski ili Aleksinac srpski selo je kroz koje protiče rečica Moravica deleći ga napola; u jednom delu stanuju Turci, — kaže M. Pigafetta.⁴⁶

Reći ćemo, najpre, da se ovo selo u svim defterima javlja samo pod imenom Aleksinac. U vreme o kojem je reč, on je selo sa 4 muslimanske i 21 hrišćanskom kućom. Godišnji prihod iznosi 6.000 akči.⁴⁷

Pigafettina beleška je, prema tome, tačna.

³⁹ P. Matković, nav. delo, Rad CXVI, 51.

⁴⁰ BBA, Kruševački defter (1575—76.), No 567, 114.

⁴¹ Ovo selo danas ne postoji, nalazilo se nedaleko od Aleksinca, na putu za Ražanj.

⁴² P. Matković, nav. delo, Rad CXXIX, 61.

⁴³ BBA, Kruševački defter (1575—76.) No 567, 166.

⁴⁴ P. Matković, nav. delo, Rad CXII, 217.

⁴⁵ BBA, Kruševački defter (1575—76.), No 567, 151.

⁴⁶ P. Matković, nav. delo, Starine XXII, 179—80.

⁴⁷ BBA, Kruševački defter (1575—76.), No 567, 53.

NIŠ — Čak i u sasvim kratkim putopisima, ima podataka o ovome gradu, jer su se putnici u njemu obično zadržavali. Nekada je Niš — kaže Vrančić — bio poznat grad, sada je pak znatan po velikom broju trgovaca i mnogobrojnim ostacima starog grada koji je zauzimao veliki prostor. Niš nije razdeljen na ulice i stoga, da nema toliko trgovaca i toliko ostataka staroga grada, bio bi selo.⁴⁸ U Nišu H. Dernschwam pominje drveni most, lepo kupatilo na kraju varoši, oko tri turske džamije (*mezith*) koje su se mogle videti s njihovim munarama. Na povratku, 1555. godine, kaže da su u Nišu stanovali Srbi, Dalmatinci i Turci. Prenočili su u jednom karavansaraju blizu mosta, ali bilo je još mnogo karavansaraja.⁴⁹ Itinerar carskog kurira J. Betzeka daje samo jedan podatak koji može da se proveriti. Varoš je, kaže on, naseljena Turcima, u okolini raste pirinač. Prenočili su u karavansaraju.⁵⁰ Nekada poznat grad, piše Rymov putopisac, Niš je sada selo, premda ima mnogo daščara turskih, dubrovačkih i drugih trgovaca.⁵¹ Za Niš St. Gerlach beleži da je otvoren grad kao varošica. Preko reke vodi dug most, ima gradić u kome je mala džamija, tu je pokopan Hamza-beg. U varoši živi malo hrišćana. Turci imaju šest do sedam džamija.⁵² Prema putopisu L. Ryma, Niš je pre bio poznat grad, a sada je selo, mada ima više trgovina turskih, dubrovačkih i drugih. Na Nišavi se nalazi lep most.⁵³

Niš je, po defteru iz pedesetih ili šezdesetih godina, kasaba, što znači da nema gradske posade. Na Nišavi je bio most (jedna mahala nosi po njemu ime). Džemat hrišćana u varoši brojao je 43 kuće i 11 neoženjenih. Muslimana je bilo 236 kuća i 28 neoženjenih. Broj džamija, odnosno mesdžida — tu putopisci ne prave razliku — mogao je da iznosi i šest.⁵⁴ Ušur od pirinča iznosio je 20 kejlja ili 320 akči.⁵⁵ Što se tiče džamije Hamza-bega u tvrđavi, za nju nema neposrednih podataka, samo se u defteru iz 1521—23. pominje u Nišu vakuf Hodže Hamze. U istom defteru su zabeležena i dva hammama.⁵⁶ Da bismo dobili potpuniju sliku Niša koristićemo se defterom iz 1516. Tu su zabeležena 64 dućana, tri menzila, koje možda putopisci zamenjuju s karavansarajima i dva, a možda i više karavansaraja.⁵⁷

⁴⁸ A. Verancsics, nav. delo, 306; 310—311; P. Matković, nav. delo, Rad LXXI, 26, 28.

⁴⁹ Fr. Babinger, nav. delo, 257; M. Vlainac, nav. delo, 63—4, 96.

⁵⁰ P. Matković, nav. delo, Rad LXXXIV, 86.

⁵¹ P. Matković, nav. delo, Rad CXII, 176.

⁵² P. Matković, nav. delo, Rad CXVI, 50.

⁵³ P. Matković, nav. delo, Rad CXXIX, 31.

⁵⁴ U stvari, zabeležena je samo jedna džamija, Murata I, ali, budući da ima pet mahala, pretpostavljamo da je moralo biti bar nekoliko mesdžida, a možda i svih pet.

⁵⁵ ÖNB, Smederevski defter (s. d.) No MXT 632, 181—82.

⁵⁶ BBA, Smederevski defter (1521—23), No 135, 64—5.

⁵⁷ BBA, Smederevski defter (1516), No 1007, 260, 263.

⁵⁸ Isbina, za XVII vek ima niz deftera džizije, ali, to je, razumljivo, sasvim nedovoljno.

Podaci putopisaca o Nišu su, treba odmah reći, uglavnom tačni. Samo Betzek pogrešno tvrdi da je varoš naseljena Turcima, a Rymov putopisac i Rym takođe greše kada ga nazivaju selom. Niš je, kao što se vidi, za turske prilike bio znatno mesto. Donekle greši i St. Gerlach tvrdeći da u varoši živi malo hrišćana. Što se tiče broja džamija, karavansaraja i drugih objekata, tu se od putopisaca ne može očekivati apsolutna tačnost, koju, u ostalom, ni defteri uvek ne daju.

Da bi se odredila vrednost putopisa kao istorijskog izvora uopšte i svakog putopisa posebno, bilo bi potrebno proveravati ih, i to sve, na čitavom putu od Budima do Carigrada i na ostalim putevima, razume se, mada ih je tu mnogo manje. Time se ne bi samo radikalno rešilo jedno metodološko pitanje, već bi se i istoriji, kao i čitavom nizu drugih naučnih disciplina, stavila na raspolaganje bogata, raznovrsna i pre svega autentična građa, kojom se, inače, zbog čitavog niza njenih specifičnosti nije lako koristiti. Međutim, turska građa kojom raspolazemo, a reč je prvenstveno o defterima, daleko je od toga da nam pruži tu mogućnost. Bar za sada. Kompletiranje deftera, eventualno i drugim vrstama izvora, vakufnamama, na primer, a smemo da verujemo i u postojanje do sada neregistrovanih deftera, znatno bi nas približilo idealno postavljenom cilju. Kažemo znatno, jer još uvek nedostaju defteri za XVII⁵⁸ i XVIII vek, a u to vreme je nastao najveći broj putopisa.

Pa ipak, pokušaj koji smo ovde učinili, iako prilično ograničen i vremenski i prostorno, može da posluži kao dosta pouzdana orijentacija u našem traganju za istorijskom istinom. Jer, iako je veoma korisno proveriti jedan putopis, na primer, na čitavoj relaciji Budim — Beograd, ne može se tvrditi da je to i neophodno radi utvrđivanja njegove verodostojnosti. Bitno je, u stvari, odrediti samo stav koji putopisac zauzima, da li je tendenciozan ili ne, radoznao ili površan, a to se često može učiniti na osnovu svega nekoliko proverenih podataka.

Što se tiče kriterijuma, naročito u kategorizaciji naselja, tu moramo biti oprezni, jer su putopisci, dolazeći u dodir s turskom civilizacijom, koja je, prirodno, u odnosu na evropsku bila sasvim osobena, primenjivali na nju svoja u Evropi stvorena merila. Sudovi, tako nastali, uglavnom su samo relativno tačni, a ređe su sasvim netačni. Podaci o topografiji naselja su, kad se daje broj pojedinih objekata, takođe uglavnom tačni, sasvim tačan broj kuća, džamija, karavansaraja i drugih objekata je, razumljivo, gotovo nemoguće očekivati od putopisaca — prolaznika. Tačni su, osim sasvim izuzetno, i podaci o verskim, odnosno etničkom sastavu stanovništva. Čak i o njegovom broju ponekad.

To bi bili osnovni zaključci koji se mogu izvući iz korišćenih podataka. Iako ih nema mnogo, oni, čini nam se, ipak mogu poslužiti kao izvesna orijentacija u korišćenju ove vrste izvora. Za sada ne

posedujemo tursku građu koja bi nam omogućila da pomaknemo vremenske i prostorne granice naših istraživanja. Zato je i teško i riskantno dati ocenu svakog putopisa posebno. Bitno je, u stvari, a to smo, verujemo, istakli, da putopisima kao osobenom i dragocenom istorijskom izvoru treba dati ugledno mesto u našim naprima na rekonstrukciji prošlosti.

ABSTRACT

TRAVELOGUES AS REFLECTED IN DEFTERS

The paper represents the first attempt to solve even partially a methodological question on the basis of the defters. The thing in question is checking of the data found in the travelogues with the aid of defters, or rather a simple comparison of the two. It is possible to do a thing like that only on the road from Belgrade to Niš, and in the period from 1533 to 1584. Without discussing or analyzing the travelogues in general only the data that could positively be checked through the defters from the same or somewhat earlier or later time, were taken. There are of course certain digressions and quotation of considerably older sources for as it is already known, the second half of 16c. is considerably poorer in defters for the certain regions of Serbia, than the first.

Presenting data grouped according to the localities along the road, we tried to establish their authenticity, while in the conclusion, within certain limits again we gave an estimate of the authenticity of the travelogue as historical source. The attempt made in this paper, although considerably limited both by time and place can serve as a rather reliable orientation in our search for the historical truth. For, although it is very useful to check the travelogue for example on the entire route Budim — Belgrade one can not insist that it is also indispensable because of the checking of its authenticity. It is essential as a matter of fact only to determine the attitude of the author to see whether he is partial or not, curious or superficial and it can often be done on the basis of only a few checked data. As far as the criterion, especially in categorization of settlement one must be very cautious there for the authors, getting in touch with the Turkish civilization which naturally compared with the European one, was very peculiar they applied to it their standards obtained in Europe.

Evaluations attained in such a manner relatively correct and more seldom are completely incorrect. The data on the topography of settlements are when the number of certain kind of buildings are given, are more or less correct. The completely correct number of houses, mosques, caravan-sarays, and other buildings normally impossible to expect from an author passer-by. The data on the

religious or ethnical structure of the population are correct, except in rare cases. This is even sometimes true of the number of the population.

These would be the basic conclusions that can be drawn from data. Although there are not too many of them it seems nevertheless that they can serve at the certain orientation in utilization of this kind of a source. For the time being the Turkish materials which would enable the expansion of the time and space limit of our research are not available. That is why it is both difficult and risky to give evaluation of each travelogue separately. It is essential as a matter of fact, and it is believed that it has been pointed out, that the travelogues as a very specific and valuable historical source deserves a high place in our efforts to reconstruct the past.